

OSMANLI ARAŞTIRMALARI VI

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES VI

İstanbul - 1986

HACIM (HACİBEKTAŞ) KÖYÜ'NÜN SOSYAL VE DEMOGRAFİK TARİHİ

(1485 - 1584)

İlhan ŞAHİN

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla istiklâllerini ilân eden Türkmen Beylikleri ve bu arada Osmanlı Beyliği, şeyhlerin mânevî nüfûzundan faydalanmak amacıyla, zengin vakıflara dayalı zâviyeler açma siyaseti gütmüşlerdir. Bu zâviyeler, halkın mânevî birliğini sağlamanın yanında, şüphesiz Anadolu'nun ve Rumeli'nin iskânında da önemli bir rol oynamıştır. Nitekim, Osmanlı döneminde Anadolu ve Rumeli'deki şehir ve kasabalardaki birçok mahalle zâviyeler etrafında teşekkül etmiş ve hattâ bu zâviyelerin adı, o mahallelere şâmil olmuştur¹. Bunun yanı sıra, pek çok şeyh, boş ve ıssız yerlere yerleşerek, yavaş yavaş buraları bir iskân merkezinin çekirdeği hâline getirmişlerdir. Anadolu'da yeni bir içtimâî nizâmın ve adâlet telakkîsinin taşıyıcısı durumunda olan ve boş toprakların ziraate açılması hususunda dahi bir takım ihtisaslara sahip bulunan

1 Bu kabilden olmak üzere 1455'de Tokat'da Kâbilu-oğlu Zâviyesi mahallesi (Başbakanlık Arşivi [BA], *Tapu-Tahrir Defteri* [TD], nr. 2, s. 22); 1560'da Malatya'da Kemahlu Baba Zâviyesi mahallesi (*Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri*, 1560, Yay. Refet Yınanç-Mesut Elibüyük, Ankara 1983, s. 15); 1526 ve 1584 tarihlerinde Kırşehir'de Ahî Evran, Âşık Paşa ve Şeyh Kaya mahalleleri (BA, TD, nr. 998, s. 652; Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi [KA], TD, nr. 139, 3b, 5b, 8b); Kanunî devrinde Niksar'da Ahî Pehlivan, Ahî Şâhin ve Melik Dânişmend mahalleleri (BA, TD, nr. 54, s. 97-99); III. Murad devrinde Konya'da Pîr[i] Mehmed Paşa ve Pîr Es'ad Zâviyesi mahalleleri (İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 254-255), ilk nazarda dikkatimizi çekenler arasındadır. Mahallelere adını vermiş olan bu zâviyelerin isminden de anlaşılacağı üzere, büyük bir kısmının Osmanlı devrinden önce kurulduğu anlaşılmaktadır.

bu şeyhlerin ıssız yerlere tesis ettikleri zâviyeler, şüphesiz bir kültür ve tarikat merkezi halinde teşkilâtlandırıldıktan sonra, etraftan insanların buraya celb edilmesi sağlanmış ve böylece burası bir iskân ünitesi hâline getirilmiştir. Bir kolonizasyon hareketi olarak tanımlıyabileceğimiz bu şeyh ve dervişlerin faaliyetleri neticesinde, Anadolu'da ve hattâ Rumeli'de pek çok köyün kurulduğu dikkati çekmektedir².

Böyle bir hareket neticesinde kurulan iskân merkezlerinden birisi, ileride adına büyük bir tarikat kurulacak olan Hacı Bektaş-ı Veli (ölm. 669/1270)'nin Kırşehir bölgesinde Sulucakaraöyük mevkiine yerleşmesinden sonra vücud bulmaya başlayan Hacım köyüdür.

Bugünkü Hacıbektaş kazâsının çekirdeğini teşkil eden Hacım köyünün, Hacı Bektaş-ı Veli'nin buraya yerleşmesiyle beraber kurulmaya başlanılmış olabileceğini düşünmek mümkün olmakla beraber, bu devre âit kaynakların yetersizliği yüzünden bir şey söylemek mümkün olamadığı gibi, yine bu sebepten köyün teşekkülünde rol oynayan Hacı Bektaş-ı Veli zâviyesinin ilk devirlerine dâir de bir fikir beyan edilememektedir³. Bu bakımdan köy hakkında sıhhatli bilgiler verebilmek, ancak bölgenin Osmanlı idâresine girdikten sonraki devirleri için mümkün olmaktadır. Nitekim, Osmanlı devrinde vergi tarhi maksadıyla hazırlanan Kırşehir'e âit *Tahrîr Defterleri* tedkik edildiğinde, köyün bilhassa sosyal ve demografik durumu hakkında sıhhatli bâzı neticelere varılabilmektedir. Ancak, bu defterlerden II. Bâyezid devrine âit ilk defter 890/1485⁴, Kanunî devrine âit ikinci defter 932/1526⁵ ve III. Murad devrine âit üçüncü defter 992/1584⁶ tarihli olduğu için, Hacım köyüne dâir verilecek bilgiler, 1485-1584 tarihleri yâni bir asırlık devr ile tahdit edilmiştir.

2 Bu hususta bk. Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I. İstilâ devirlerinin Kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler», *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, II, 279-286.

3 Hacı Bektaş-ı Veli zâviyesinin sosyal ve ekonomik faaliyetleri hakkında bk. Suraiya Faroqi, «The Tekke of Hacı Bektaş: Social position and economic activities» *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 183-208.

4 BA, TD, nr. 19.

5 BA, TD, nr. 998.

6 KA, TD, nr. 139.

Kırşehir'e âit 1485, 1526 ve 1584 tarihli Tahrîr Defterleri'nde, Kırşehir'e tâbi köyler arasında önemli bir iskân mahalli olduğu görülen Hacım köyünün, bu tarihlerde Hacım adıyla bilindiği ve bâzan da Karaöyük adıyla anıldığı dikkati çekmektedir. Köyün Hacım adıyla bilinmesi, şüphesiz Hacı Bektaş-ı Velî'nin adından ileri gelmektedir. Hacım kelimesindeki «m» takısı, «Balım», «Emrem», «Emircem» kelimelerinde olduğu gibi, mülkiyet takısından başka bir şey değildir. Karaöyük adıyla anılmasının sebebi ise, Sulucakaraöyük mevkiinin, köyün hemen yakınında yer almasından ileri gelmektedir.

Hacım köyünün 1485, 1526 ve 1584 tarihlerinde yapılan tahrîr-lere göre nüfus durumu hakkında bilgi vermeden önce, Tahrîr Defterleri'ne ahâlinin nasıl kaydedildiğine biraz temas etmek gerekmektedir. Bahis konusu defterler umûmiyetle vergi tarhi maksadıyla hazırlandığından, sâdece hâne sâhibi evli erkekler ile, bülûğa ermiş bekâr erkek nüfus defterlerde yer almaktadır. Bu bakımdan Hacım köyünün nüfusunun takriben de olsa tesbiti, bâzı hesapları gerektirmektedir. Her ne kadar sâdece vergi mükellefi hâne sayısı dahî köyün nüfus durumu hakkında bir fikir verebilmekteyse de, nüfusa bugünkü ölçüler içinde bir mütalaa zemini hazırlayabilmek için, bir hâneyi, umûmiyetle hâne için kabul edilen «5» rakamı ile çarp-mak lâzımdır⁸. Köyün toplam nüfusu, «5» rakamı ile çarpılan hâne ve buna bekâr nüfusun ilâvesi ile ortaya çıkmaktadır.

Bu izahattan sonra elimizdeki 1485 tahrîrine göre Hacım köyünde 147 hâne, 41 bekâr nüfusun⁹ yâni 776 kişinin yaşadığı anlaşılıyor. Şu halde mezkûr tarihte Hacım köyünün toplam nüfusunun tahminen 700-800 dolayında olduğunu söylemek mümkündür. Kanunî Sultan Süleyman devrinde icmâl olarak yapılan 1526 tahrîrinde, köyün nüfusunda % 50'ye ulaşan bir yükselme tesbit edilmektedir. Nitekim bu tarihte köyde 223 hâne, 60 bekâr nüfusun¹⁰ yâni 1100 ilâ 1200 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. 1584 tahrîrinde ise, köyün nüfusunun Hacıbektaş kazâsının bugünkü nüfusuna yaklaşarak, %

7 Bk. aşağıda not 13.

8 Bu hususta bk. Ömer Lütfi Barkan, «Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1953, X, 1-26.

9 TD, nr. 19, s. 285-286.

10 TD, nr. 998, s. 679.

300'e varan bir artış gösterdiği ve burada 4000 ilâ 4200 kişinin yaşadığı görülmektedir¹¹.

Hacım köyünün nüfusuna dâir mezkûr tarihlerde tesbit edilen bu rakamlar, şüphesiz devri için oldukça mühim bir sayıdır. Köyün nüfusunun, mezkûr tarihlerde bölgenin en kalabalık yerleşme merkezi olan Kırşehir'den pek aşağı kalmadığı dikkati çekmektedir¹². Bunun böyle olmasını, Hacım köyü için uygulanan bâzı vergi muâfiyetlerinde aramak lâzımdır. Bir defa, köyün bütün vergileri, ister mâlikâne, ister dîvânî olsun, tamamen Hacı Bektaş-ı Velî zâviyesine âit olduğu gibi, avâriz vergilerinden de ahâlisi muâftı. Bunun yanı sıra, köyün, serbestiyet şartı ile tasarruf olunması¹³, yâni idârî -inzi-bâtî selâhiyetleri hâiz kadılar hariç hiçbir devlet memurunun buraya müdahale edememesi ve bütün hakların tamamen vakıf mütevellisine veya onun tarafından tâyin edilen memurlara münhasır olması gibi sebepler, nüfusun bu derece artmasına âmil olmuştur, denilebilir. Bu gibi sebeplerin yanında, zâviyelerin etraftan insan celbederek bulunduğu yeri bir iskân mahalli hâline getirdiği düşünülecek olursa, Hacı Bektaş-ı Velî'nin vefatından sonraki devirlerde adına kurulan Bektaşılık tarikatının merkezi olan zâviyenin¹⁴, ister istemez buraya insan celb ettiğini ve köyün nüfusunun bu derece artmasına diğer bir sebep teşkil ettiğini düşünmek mümkündür.

1526 tarihli Tahrîr Defteri icmâl bir defter olduğu için, Hacım köyünde oturan şahısların isimleri bu defterde yer almamakla birlikte, 1485 ve 1584 tarihli Tahrîr Defterleri'nin mufassal olması,

11 KA, *aynı defter*, 58b-62b.

12 Kırşehir'in 1485'deki nüfusunun 1000 (TD, nr. 19), 1526'daki nüfusunun 1500-1600 (TD, nr. 998) ve 1584'deki nüfusunun 5000 kişi civarında olduğu anlaşılmaktadır (KA, *aynı defter*).

13 «Karye-i Hacım nâm-ı diğer Karaöyük ma'a tevâbi'ihâ mâlikâne ve dîvânî vakf-ı zâviye-i Sultan Hacı Bektaş ravvahallahu ruhahü'l-aziz be-tarik-ı serbest ve mefrûz.....» (TD, nr. 19. s. 285); «Karye-i Hacım ma'a tevâbi'ihâ mâlikâne ve dîvânî vakf-ı zâviye-i Hacı Bektaş kuddise sırrehu» (TD, nr. 998, s. 679); «Karye-i Hacım nâm-ı diğer Karaöyük mâlikâne ve dîvânî vakf-ı Hacı Bektaş kaddes-Allahu sırrehu'l-aziz kadimü'l-eyyâmdan avâriz-ı dîvâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden mu'âf ve müsellemlerdir deyü defter-i atikde mukayyedir» (KA, *aynı defter*, 58b).

14 Zâviyenin Anadolu'daki diğer Bektaşî tekkeleri ile olan münâsebetine dâir bk. Suraiya Faroqi, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Viyana 1981.

köyde oturan kimselerin isimlerini tesbite imkân vermektedir. Bu durum ise, köyün içtimâî bünyesi hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Bahis konusu defterler tedkik edildiğinde, köyde Ahmed, Ali, Davud, Halil, Hamza, Hasan, Hızır, Hüseyin, İbrahim, İshak, İsmail, Mahmud, Mehmed, Musa, Mustafa, Nasuh, Ömer, Süleyman, Yakub ve Yusuf adıyla bilinen ve vergi nüfusuna nisbetle köy halkının 1485'de % 50'sini, 1584'de ise % 32'sini teşkil eden çok rastlanan adlar yanında, Abdüsselâm, Abdürrezak, Abdullah, Abdülhamîd, Abdulgaffar, Abdülaziz, Abdülkerim, Abdurrahman, Abdülcelîl, Abdülkadîr, Abdülganî, Allahverdi, Çalabverdi, Hüdâverdi, Hakverdi, Sübhanverdi, Lütfullah, Nasrullah, Sadullah, Şükullah ve Emrullah gibi az rastlanan isimlerin, 1485 tarihine nazaran, bilhassa 1584 tarihinde daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu arada Aydın, Aydoğmuş, Aykud, Budak, İlbeği, Karaman, Satılmış, Turak, Turgud, Kılıç, Karahan, Tursun, Durmuş, Atluhan ve Devlethan gibi isimlere de tesâdüf edilmektedir.

Bektaşılık tarikatının merkezi olan zâviyenin Hacım köyünde bulunması, incelediğimiz devirde köydeki şahıs isimleri arasında Bektaşiler çevresinde çok yaygın olan Baba, Dede, Abdal v.s. gibi isimlerin veya sıfatların yaygın olup olmadığı gibi bir soruyu ister istemez hatıra getirmektedir. Hemen ilâve edelim ki, 1485'de hayatta olan vergi mükellefi şahıs isimleri arasında bu gibi isimlerin veya sıfatların yaygın olmadığı dikkati çekiyor. Bu tarihte sadece 5 kişi Dede, 1'er kişi de Baba, Güzel Abdal, Kul, Şah Kubad ve Şah Veli adlarıyla biliniyordu. Bu nevi defterlere vergi mükellefi şahıslar kaydedilirken, baba ismiyle kaydedilmesine âzamî dikkat edildiğinden, Hacım köyünde 1485'de deftere kaydedilen şahısların baba isimleri de büyük ölçüde defterde yer almaktadır. Bu şekilde kaydedilen toplam 125'e yakın kimse arasında yaptığımız incelemede dahi, bu nevi isimlerin hemen hemen hiç kullanılmadığı ve sâdece 1'er kişinin Dede ve Gül Baba adıyla bilindiği tesbit edilebilmiştir. Böyle olmakla birlikte 1584'deki durumun, 1485'e nazaran oldukça değişik olduğu dikkati çekiyor. Nitekim, 1584'de köyde Nefes, Dede Koca, Dede Bâlî, İsmail Dede, Pîr Dede, Delü Abdal, Halil Baba, Musa Baba, Şah Veli, Şahverdi, Cihanşah, Sultañşah, Turaşah, Kulu, Ali Kulu, Balım Kulu, Er Kulu, Hasan Kulu, Hünkâr Kulu, İmam Kulu, Kadîr Kulu, Kerim Kulu, Mehmed Kulu, Pîr Kulu, Şah Kulu ve Yol Kulu adını

taşıyanların toplam vergi nüfusunun % 10'a yakınıni teşkil ettiği görülmüyor. 1485 tarihine nazaran; 1584'de köydeki şahıslar arasında bu isimlere rastlanılması, bir tesâdüf eseri olmasa gerektir. İsimlerden anlaşılacağı üzere, bu durum daha ziyâde Safevîlerin XVI. asır boyunca Anadolu üzerindeki dinî ve siyâsî faaliyetlerinin müessiri-yetine az da olsa bir işaret olmalıdır. Bilindiği gibi, Safevîlerin bu faaliyetleri Anadolu'nun siyâsî ve içtimâî tesânüdünü bozmaya yönelik bir hareket olduğundan; Osmanlı Devleti, Safevîlere karşı hasmâne bir vaziyet almak zorunda kalmıştır¹⁵.

Köy halkı arasında yukarıda zikredilen isimleri taşıyan kimselerin yanı sıra, isimleri başında «Hacı» sıfatı bulunanların veya kendi adı sadece «Hacı» olarak kaydedilenlerin mevcudunun 1485 ve 1584'de 10'u bulduğu tesbit edilmektedir. İsimleri Hacı olanların veya isminin başında Hacı sıfatı bulunanların, umûmiyetle Hacca gidebilecek kadar varlıklı kimseler olduklarını söylemek mümkündür. Bu durum ise, incelediğimiz devirde bir bakıma Hacı köyünün ekonomik bünyesine ve dinî temâyülüne ışık tutmaktadır.

Bu arada Hacı köyünde 1485'de 1, 1526'da 3 ve 1584'de ise 1 imamın mukim bulunduğu görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde veya köylerde oldukça mühim bir mevkie sahip olan imamlar, mahalle veya köy halkı arasındaki tesânüdü sağlamakta; Kadî'nin bir nevi temsilcisi durumunda bulunmakta ve ahâlinin dinî vecibelerini yerine getirmeleri hususunda en büyük fonksiyonu icrâ etmekte idiler¹⁶. Yine bu arada 1485'de 7, 1584'de ise 1 kişinin isimlerinin yanına «Fakîh» unvanını aldıkları dikkati çekiyor. 1485'de «Fakîh» unvanını alanlar arasındaki Emrullah Fakîh adlı şahsın, imam olduğunun tasrih edilmesi, mezkûr kimselerin islâm hukuku yâni Fıkıh ilmine dâir bilgisi ve iştigali olduklarını ve dola-

15 Bu husustaki mütemmim malûmat için bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İrân Siyâsî Münâsebetleri, I (1578-1590)*, İstanbul 1962; Hanna Schrweide, «Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert», *Der Islam*, 41 (Berlin 1965), s. 95-213; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*, Ankara 1976.

16 Ziyâ Kazıcı, «Osmanlılarda mahalle imamlarının bâzi görevleri», *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, İstanbul 1982, V/3, 29-35; Özer Ergenç, «Osmanlı şehrindeki mahallenin işlev ve nitelikleri üzerine», *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1984, IV, 69-78.

yısıyla bu gibi kimselerin köy ahâlisi arasında bulduklarını göstermektedir.

Hacım köyünde yukarıdaki hususiyetleri taşıyan kimselerden başka, 1485'de 16 dervişin bulunduğu dikkati çekiyor. Bu dervişlerin hangi işle meşgul oldukları defterde tasrih edilmemekle birlikte, sâdece 1 dervişin mesleğinin hamamcı olarak belirtilmesi, bunların bir kısmının Hacı Bektaş-ı Velî zâviyesinin hizmetlisi olduklarını düşündürmektedir. Nitekim, 1526'da köyün toplam nüfusu verilirken, Dervişan adı altında bir nüfusun verilmeyip, zâviye hizmetkârı adı altında 23 kişinin verilmesi, bu hususu daha da kuvvetlendirmektedir. 1584'de derviş sayısının 81 olduğu görülüyor. Bu dervişlerin mezkûr tarihte bennâk ve caba vergilerinden muâf tutulması¹⁷, onların ziraatle meşgul olduklarını oldukça muhtemel kılmaktadır. Fuad Köprülü, Hacı Bektaş-ı Velî'nin vefatından sonra yerine geçenlerden Balım Sultan (ölm. 1516)'ın zâviyede âyîn ve erkân bakımından yaptığı bâzı yenilikler arasında, tarikatın bel kemiği mâhiyetinde olmak üzere bir mücerred (bekâr) dervişler teşkilâtı vücûda getirdiğini ve bunların hiç evlenmeyerek tekkelerde yaşadığını kaydetmekte ise de¹⁸, Tahrîr Defterleri'ne akseden kayıtlarda bu hususa dâir sarîh bir emâreye rastanılmamaktadır. 1485 tahrîrinde köy ahâlisi arasında yer alan dervişlerin büyük bir kısmının isimlerinin yanında derviş olup olmadıkları belirtilmemekle beraber, derviş olduklarına dâir kayıt düşülenler arasında hem bekâr, hem de hâne sâhibi yâni evli olanların bulunduğu görülmektedir. Kezâ, 1584 tahrîrinde mevcut olan dervişler arasında, derviş olan iki veya daha fazla kardeşe tesâdüf edildiği gibi, hayatta olan dervişlerden bâzısının bir veya iki çocuğunun da derviş olduğu nazarı dikkati celb etmektedir.

1485 tahrîrinde Hacım köyünün iktisâdî hayatında tarıma dayalı ekonominin hâkim olduğu görülüyor; daha ziyâde buğday ve arpa gibi ürünler yetiştiren köy ahâlisi, yaygın olmamakla birlikte arıcılık, hayvancılık ve bahçecilik de yapıyordu. 1526 tahrîrinin icmâl olması ve köyün vergi hâsılâtının tefrîk edilmeden yekûn olarak verilmesinden dolayı, bu tarihte köyün iktisâdî vaziyeti tam olarak anla-

17 «Mezkûrûn mâdâm ki zâviye hizmetinde kusûrları olmaya, bennâk ve caba resmi teklif olunmaya, zâviye hizmetinde olmayanların rüsûmları alınup vakfa sarf oluna» (KA, Aynı defter, 62b).

18 Fuad Köprülü, «Bektaş» mad., *İslâm Ansiklopedisi*, II, 462.

şılamamaktadır. Böyle olmakla birlikte, nüfusun artmasına paralel olarak 1584'de köyün tarıma dayalı iktisâdî durumu yanında, sınaî tesis olarak kumaş ve bezlerin boyandığı bir boyahâne ile, yağ çıkartmakta kullanılan bir bezirhânenin bulunduğu dikkati çekiyor. Ayrıca defterde İhtisâb resmine rastlanması, köydeki ticârî canlılığın ölçüsüne bir işaret olmalıdır. Bunun yanı sıra, 1485 ve 1584 tarihlerinde köyde 2 değirmenin bulunduğu görülmektedir¹⁹.

19 TD, nr. 19, s. 286; KA, *Aynı defter*, 62b.